

2. Mwyngloddio ac Amaethyddiaeth

Mwyngloddio

Er mai de Cymru sy'n enwog am gloddio, roedd llawer o fwyngloddiau yn yr ardal hon. Ar un pryd roedd 24 o fwyngloddio yn gweithredu er nad oedd pob un yn llwyddiannus. Credir i aur gael ei ddarganfod ym Meirionnydd yn 1834 ond ni ddechreuwyd mwyngloddio tan 1847, gan fod y syniad bod aur yn yr ardal yn chwerthinllyd. Mae gwythien aur yn rhedeg o'r Bermo i'r gogledd o Bontddu. Y ddau fwynglawdd enwocaf yw Clogau, sydd uwchlaw Bontddu, a Gwynfynydd sydd uwchben aber afon Mawddach.

Gelwir mwynglawdd Clogau hefyd yn fwynglawdd Tyddewi neu Clogau Tyddewi. Ym 1860 darganfuwyd gwythien o aur ac mewn ychydig dros dair blynedd roedd y pwll wedi cynhyrchu gwerth £43,783 o aur. Wrth i'r gair ledaenu cafwyd Rhuthr Aur tebyg i Klondike gyda llawer o gwmnïau newydd yn ffurfio a phobl yn cyrraedd yr ardal. Prynwyd peiriannau drud achodwyd adeiladau cyn i'r gwaith archwilio ddod i ben. Nid oedd pob menter yn llwyddiannus. Roedd yr ardal yn fwrwm o fywyd a gwaith. Byddai llawer o ffermwyr yr ardal yn cerdded o'u ffermydd i weithio o dan amodau peryglus y pyllau. Byddai'r gweithwyr gan amlaf yn aros mewn barics yn y pwll yn ystod yr wythnos ac yn mynd adref am y penwythnosau. Roedd y barics yn cysgodi cannoedd. Ni chafodd Bermogymaint o fudd o'r fasnach a ddaeth gyda'r gweithwyr hyn ag a wnâi Dolgellau - lle gwariwyd y rhan fwyaf o gyflogau y gweithwyr.

Mwynglawdd Clogau 1895. Robert Jones yn y blaen, gyda Robin yr asyn, yn cario ingotau aur i'r Bermo.

Mynd ag aur Clogau i'r dref 1895

Creodd 4 gŵr busnes o'r Bermo Gwmni Mwyngloddio Aur Clogau yn 1891 ac yn y 5 mlynedd dilynol cloddiwyd gwerth £19,688 o aur. Erbyn 1899 ffurfiwyd cwmni newydd o'r enw Saint David's Gold and Copper Mines a brynodd fwynglawdd Clogau yn ogystal ag eraill yn yr ardal. Yn ei anterth roedd tua 100 o ddynion yn cael eu cyflogi yn ardal Bontddu. Bu'r cwmni'n llwyddiannus ar y dechrau ond yn anffodus aeth yr aur yn brinnach ac erbyn 1910 caewyd mwynglawdd Clogau.

Mwynglawdd plwm oedd mwynglawdd Gwynfynydd yn wreiddiol; darganfuwyd aur yno am y tro cyntaf ym 1864. Rhwng 1888 a 1890 cloddiwyd £35,000 o aur ac yna ychydig iawn a ddarganfuwyd ar ôl hynny. Caeodd y pwll yn 1916 pan gafodd y rhan fwyaf o'r gweithwyr eu galw i'r Rhyfel Byd Cyntaf.

Ym 1930 agorodd ymchwiliad yn Nolgellau i edrych i mewn i'r posibilrwydd o aildechrau mwyngloddio yn yr ardal. Y nod oedd lleihau diweithdra; defnyddiwyd data blaenorol sawl owns a gynhyrchwyd a chyflogwyd 500 o ddynion. Fodd bynnag, teimlwyd er bod gwythiennau aur heb eu harchwilio, roedd eu nifer a'u maint yn ansicr a gallai'r gost o'u harchwilio fod yn drech nag unrhyw elw. Gwnaed ychydig o ymdrechion i gloddio dros y blynyddoedd ers hynny ond heb unrhyw ganlyniad parhaol. Yn yr 1950au ceisiodd ffermwr lleol ail-agor Pwll Aur Bontddu ond ni pharhaodd y fenter hon yn hir.

Mwynglawdd Clogau yw'r enw'a ddefnyddiwyd gan Gemwaith Aur Clogau sy'n fyd-enwog. Mae Aur Cymru wedi cael ei ddefnyddio yn ymodrwyau a regalia dros 100 mlynedd. Hwn yw'r aur mwyaf poblogaidd gan mai hwn yw'r prinnaf. Mae modrwyau priodas llawer o'r Teulu Brenhinol wedi'u gwneud o aur Clogau. Yn:

- 1923 - Gwnaed modrwy briodas y Frenhines Elizabeth, Y Fam Frenhines, ar gyfer ei phriodas â Brenin Siôr VI, o aur Cymreig pur o fwynglawdd Clogau.
- 1947 - Crefftwyd modrwy briodas y Frenhines Elizabeth II ar gyfer ei phriodas â Dug Caeredin o aur Cymreig pur o fwynglawdd Clogau.

- 1960 – Gwnaethpwyd modrwy briodas y Dywysoges Margaretar gyfer ei phriodas ag Anthony Armstrong – Jones (Arglwydd yr Wyddfau) o aur Cymreig pur o fwynglawdd Clogau.
- 1973 – Gwnaethpwyd modrwy briodas y Dywysoges Anne ar gyfer ei phriodas â Mark Phillips o aur Cymreig pur o fwynglawdd Clogau.
- 1981 – Gwnaed modrwyau priodas y Tywysog Siarl a'r Dywysoges Diana o aur Cymreig pur o fwynglawdd Clogau.
- Cyflwynwyd 1kg o aur Cymru o fwynglawdd Gwynfynydd i'r Frenhines Elizabeth II ar ei phen-blwydd yn 60 ym 1986. Mae'n bosibl mai dyma ffynhonnell modrwyau priodas Iarll ac Iarlles Wessex ym 1999.
- Cyflwynwyd owns o aur Clogau i'r ddiweddar Frenhines Elizabeth II i'w ddefnyddio ar gyfer modrwyau priodas y Tywysog William a'r Dywysoges Kate.

Mwynglawdd Clogau 1957 Gweithiwr Clogau wrth ymyl y traciau i'r pwll ym 1957

Yn ogystal â'r mwyngloddiau aur roedd mangañs a chopr hefyd yn cael eu cloddio yn yr ardal. Ym 1862 cofrestrwyd cwmni o'r enw Barmouth Consols Copper, Silver-Lead & Gold Mining Co Ltd yn Llundain. Roedd yn ceisio prynu darn o dir yn Llangelynnin ond erbyn 1878 dywedwyd nad oedd y cwmni yn parhau mewn busnes mwyach. Yr oedd llain gyfoethog o fanganis yn rhedeg rhwng Bermo a Harlech, yn yr hyn a elwir yn Gromen Harlech, yr hwn a welai gadwyn o wahanol fwyngloddiau yn rhedeg ar hyd y wythien. Cafwyd hyd i lawer o fwyngloddiau o amgylch y Bermo.

Lleolir mwynglawdd Bermo y tu ôl i'r tŷ o'r enw Deronda, ychydig uwchben Eglwys Sant Ioan. Mae'n rhedeg ar hyd rhan isaf y llwybr tuag at Graig y Gigfran. Gellir gweld ei fynedfa ac roedd yn faes chwarae i lawer o blant y Bermo. Roedd mwynglawdd Bermo yn cynnwys nifer o weithfeydd tanddaearol. Mae llythyr yn bodoli oddi wrth y perchennog yn Birmingham, sef John Abraham, yn cwyno bod cynnyrch yn gostwng ac atebodd y fforman bod epidemig o fflw yn Bermo. Roedd

y pwll yn bodoli o 1886 i 1891 a chynhyrchwyd 1,261 o dunelli yn yr amser hwnnw, gan gyflogi 2 ddyn ar gyfartaledd. Cynhyrchodd 1889 545 tunnell yn unig. Mae sawl mynedfa, dwy ar y llwybr i'r copa; mae un wrth ymyl y fynedfa i fynwent St Johns ac mae un yn ffynnon sy'n diferu ar hyd y llwybr y tu ôl i Deronda. Maent yn dilyn gwythien cwarts.

1894 Mwynglawdd y tu ôl i Deronda

Rhestrir Dinas Oleu (tir yr Ymddiriedolaeth Genedlaethol a roddwyd gan Fanny Talbot) fel mwynglawdd manganîs. Mae uwchlaw ffurfiant y Bermo sydd uwchlaw ffurfiant yr Hafoty sy'n cynnwys gwely mwyn manganîs. Serch hynny mae'n edrych yn debycach i chwarel gerrig sydd i'w gweld dros y ffordd i'r maes parcio y drws nesaf i'r Last Inn ac i fyny tuag at y slabiau uwchben ffordd Panorama.

Mae Mwynglawdd Cell Fawr (y fferm y tu ôl i'r copa) wedi'i gysylltu â mwynglawdd Hafoty a mwynglawdd Cell Fechan (y fferm adfeiliedig ar y llwybr i'r copa) sydd i gyd yn rhedeg ar hyd y Bermo i lainmanganîs Harlech. Rhwng 1891 ac 1892 roedd Cell Fawr yn cynhyrchu 954 tunnell ac yn cyflogi 8 o bobl. Roedd tramffordd rhwng Cell fawr a mwynglawdd Hafoty. Roedd mwynglawdd Cell Fechan yn bodoli o tua 1899 a chynhyrchodd 867 tunnell rhwng y flwyddyn honno a 1908. Ei ddychweliad mwyaf oedd ym 1900 pan echdynwyd 277 tunnell. Mae rhwydwaith o draciau wedi'u torri i mewn i'r llethrau o amgylch yr ardal a wasanaethai'r gweithfeydd mae'n debyg. Lleolir Hafoty uwchben Llanaber rhwng mwyngloddiau Cell Fawr ac Egryn. Mae'r mwynglawdd yn cynnwys pyritau haearn, manganîs a chwarts. Cynhyrchodd y pwll 12,204 o dunelli rhwng 1886 a 1900 ac ym 1887 roedd yn cyflogi 52 o bobl. 1890 oedd ei flwyddyn orau gan gynhyrchu 3946 tunnell a chyflogi 34 o

bobl. O fewn y pwll roedd tramffordd, a oedd yn mynd â'r mwyn i fan llwytho lle'r oedd rheilffordd yn ei symud i bwynt llwytho arall. O'r fan hon roedd car llusg yn mynd â'r mwyn i Ffordd y Bermo ger y Santes Fair lle byddai ceffyl a throl yn ei gludo i Orsaf Bermo; fel arfer tri llwyth y dydd.

Hafotty 1887

Ffynnon sy'n gollwng- Cell Fechan 1923

Saif mwynglawdd Garn ar lwybr Panorama ac mae ganddo fynedfa amlwg i'r mwynglawdd. Nid yw'n glir beth a gloddiwyd yma ond fe'i disgrifir fel mwynglawdd copr ac aur Panorama ac mae'r fynedfa wedi'i hadeiladu i mewn i'r wal. Mae siafft y pwll dan ddŵr.

Amaethyddiaeth

Fel sy'n amlwg, mae'r bryniau o gwmpas y Bermo yn greigiog ac yn uchel gyda pheth glaswelltir a pheth coetir. Nid yw'r ardal yn addas ar gyfer ffermio'r tir ac mae'r rhan fwyaf o ffermio'r ardal yn gaeau pori ar gyfer da byw fel defaid, gwartheg a rhai ceffylau. O gymharu caeau heddiw â'r rhai dros 150 o flynyddoedd yn ôl ar fapiau, nid ydynt wedi newid rhyw lawer. Mae'n hawdd gweld y waliau cerrig sychion sy'n ymddangos ar hyd a lled yr ardal ac yn nadreddu i lawr y llethrau o amgylch y dref a'i therfynau allanol. Mae'r waliau hyn hefyd ymhell dros 150 mlwydd oed ac yn nodi ffiniau'r caeau. Mae llawer o'r dirwedd yn yr ardal yn goetir ar lethr serth wedi'i gymysgu â chaeau pori. Mae'r coed yn amrywio mewn oedran o hynafol i lled-naturiol i gyfoes yn bennaf.

Mae'r rhan fwyaf o'r caeau yn yr ardal yn fawr ac yn afreolaidd eu siâp. Er nad oes unrhyw gaeau plannu yn bodoli heddiw mae tystiolaeth o sut olwg sydd ar raniadau tir ôl-ganoloesol ar gyfer amaethu tir plannu yn ôl pob tebyg, gan ei bod yn ymddangos bod y caeau wedi'u clirio'n ofalus o gerrig mewn ardal greigiog iawn. Gadawyd ardaloedd ucheldir fel ag y maent heb unrhyw dystiolaeth o glirio.

A dweud y gwir, mae Meirionnydd wedi bod ag un o'r cyfrannau isaf o dir â'r yng Nghymru a Lloegr erioed. Byddai bywyd wedi bod yn galed iawn yn ffermio'r bryniau o gwmpas yma; byw ar y llethrau uchel a pharhau â'r tir garw. Dychmygwch yr adegau pan nad oedd trydan na thanwydd na dŵr rhedegog nac archfarchnadoedd, yn byw ar y ffermydd hyn yn uchel uwchben y trefi, ar y llethrau ac yn y cymoedd. Dychmygwch aeaf caled! Yr unig ddiddanwch fyddai'r y capel; i lawer Cutiau fyddai hwn. Roedd llawer o'r ffermydd yn ffermydd tenantiaid, lle'r oedd landlord yn berchen ar y tir a byddai ffermwr yn ffermio'r tir. Roedd sgweieriaid yr 1800au yn adnabyddus am hapchwarae i ddifyrru eu hunain. Nid oedd yn anarferol i ffermwr tenant ddefro yn y bore a darganfod bod ganddo landlord newydd. Roedd yna achos lle etifeddodd mab hynaf un teulu stad fferm fawr gyda thŷ, da byw, tir a hawliau pysgota. O fewn ychydig o amser i'w etifeddu, collodd y cwbl mewn un noson o hapchwarae a bu'n rhaid iddo symud ei deulu i fferm ei frodyr gerllaw.

Marchnad Sgwâr St Annes 1897

Byddai gwartheg a da byw naill ai'n cael eu gyrru i'r dref i'w harwerthu y tu allan i adeilad Cors y Gedol neu yn Nolgellau. Mewn gwirionedd nid oedd yn anarferol gweld defaid a gwartheg yn crwydro strydoedd y Bermo hyd at yr 1980au er mai ychydig o oedd wedi dianc oedd y rhain fel arfer. Landlordiaid mawr adnabyddus yr ardal yn y gorffennol oedd Cors y Gedol, Nannau ac Arglwydd Harlech.

Y fasnach wlân oedd y peth mwyaf yn rhychwantu rhannau diweddarach y 1600au, y 1700au a'r 1800au. Ym 1770 allforiodd porthladd Bermo werth £50,000 o gynnyrch gwllân ledled y byd. Byddai'r defaid yn cael eu cneifio ar y ffermydd ac ynd'r gwllân yn cael ei gludo i felinau lle byddai'n cael ei wneud yn gadachau ar wÿddiau. Ychydig iawn o ffatrïoedd oedd yng Nghymru cyn 1800 ac roedd y cynhyrchiad bron i gyd gartref ond wrth i'r galw ddatblygu ar draws yr Iwerydd am frethyn Cymreig daeth Sir Feirionnydd yn ddibynnol ar y fasnach wlân. Roedd nyddu a gwehyddu yn rhoi incwm mwy sefydlog a mwy nag a wnaeth ffermio. Byddai gan rai ffermydd felin bannu yn gysylltiedig ag ef i lenwi (tewychu) y brethyn. Roedd y melinau hyn fel arfer yn cael eu gyrru gan ddŵr ond mae enghreifftiau o felinau llorweddol yn yr ardal a oedd yn cael eu gyrru gan geffylau a'u defnyddio ar gyfer malu.

Cneifio yng Nglandŵr 1920

Cneifio yn Garthgell 1973

I fyny uwchben Melin Glandŵr, lle mae afon Dwynant yn llifo i lawr y dyffryn mae cartref gwyliau. Fferm o'r enw Tyddyn y Pandy oedd hon ar un adeg. Bu'r un teulu yn ffermio yma am 160 o flynyddoedd. Cadwodd Robert Williams lyfr cyfrifon fferm o 1843 hyd 1846. Mae'r llyfr yn gipolwg hynod ddiddorol ar sut roedd fferm yn gweithredu yn yr amseroedd hynny ac yn dangos trafodion rhwng Robert Williams a ffermydd lleol eraill yn prynu a gwerthu gwartheg a phren yn ogystal â gwerthu moch a hefyd menyn i drigolion y dref. Mae un dudalen yn dangos y ffermwr yn talu cyflog i'w weithwyr gan gynnwys ei felinwr David Jones. Mae yno hyd yn oed luniau o'r fferm gan ei blentyn, o'r un enw, a aeth ymlaen i fod yn gapten môr. Yn ddiddorol mae cofnod ym 1845 am dalu'r meddyg (cyn amseroedd y GIG) ac yna arch. Roedd hon pan fu farw ei wraig gyntaf, yna yn ddiweddarach y flwyddyn honno yn talu am y fodrwy ar gyfer ei ail briodas. Mae sawl cofnod ohono yn dal i wneud busnes gyda'i dad yng nghyfraith cyntaf, Edward Williams, Cell Fawr. Byddai mab Roberts, Cadwaladr, ac yna ei blant yn meddiannu'r fferm yn y pen draw, er mai dim ond un ohonynt a barhodd i ffermio ar hyd ei oes.

Tyddyn y Pandy

13	Nov ^r 1845	What I respect to received	Butter Spring June 26/45
		Morris Jones Edgewood for	Delivered this day
		Two Coffees Sett ^d x 5 10 0	to Mr R ^r Ellis London
		Edward Williams } 11 10 4	Per Butter 23. 18 0
		Two Sages Sett ^d } Decem ^r 11	At 4/6 per lb
		paid day	the Put . . . 6
		Cady Williams for	Sett ^d
		for Smith pasture } 3 0 0	Red of Cap ^t W ^m Roberts
		W ^m Williams by } 13 1	Oct 27 for Butter
		the said his Sages } 15 6	36 pounds at 10 1/2 10 -
		E. H. butter all paid } 15 6	Nov ^r Mrs Holland two lbs
		In My hand } 13 7 6	1845 at 11 1/2 3 7 3
		<u>£ 43 18 0</u>	Sett ^d by
		In the Bank - } 11 0 0	Novem ^r 13/45
		<u>£ 33 18 10</u>	Edwards Terry Bontuden
		This is my account	On Oct 14 at W ^m
		on the 13 day of November	By hand . . . 1 18 6
		1845	Sett ^d by Ed Perry
		Rob ^t Williams	Rob ^t Williams
		this page Sett ^d for Decem ^r 16/45	<u>£ 6 15 9</u>

Llyfr Cyfrifon Fferm Robert Williams 1845

1845	March Bought of	From March to August
	W ^m Williams Glyn	Paid for Copin - - 2 3 0
	(Paid) Wheat 2 winch } 13 0	to the Doctor - - 2 2 0
	March to L ^r Amwyl } 7 3	to E ^t Jones for yards 9 - 16 9
	(Paid) Wheat 1 winch } 7 3	to Ann Edwards - - 10 0
	to David Amwyl & Co } 13 6	to E ^t Jones Buy grain } 3 3
	no Wheat	<u>£ 5 15 0</u>
	to Capt ^r Lewis Edwards } 3	Paid to David Morris
	Bones 2 winch } 13 0	for Cats Seed - - 14 6
	Lines to W ^m Jones Coge	to J ^r Jones for Mourning 8 6
	Paid to John Jones	Paid in Contax Income - 10 10
	for Linen goods } 9 0	to Dist of the house - 11 6
	to Hat - } 6 6	Recd Money - - 8 6
	Paid to William Jones } 5 10	to Mr ^r Barrett for Lime - 14 0
	to Gifford goods } 5 10	to My Friend £ 1 10 0
	Paid to Manfash th } 1 0 0	Day of Marri ^e 2 8 0
	<u>£ 4 7 1</u>	Cady Sleep 2 8 3
		King - - 10 10 7

Llyfr Cyfrifon Fferm Robert Williams 1845

Er mwyn dangos rheolaeth yr ystadau yn yr ardal, mae llyfryn o 1911 yn dangos gwerthu ffermydd gwerthfawr, tyddynnod, tiroedd llety ac adeiladu a rhenti tir rhydd-ddaliadol gydag amheuon. Roedd yr arwerthiant trwy gyfarwyddyd Arglwydd Harlech ac fe'i cynhaliwyd yng Ngwesty Cors y Gedol, Abermaw. Cynhwyswyd llawer o ffermydd lleol. Cynigiwyd y rhenti rhydd-ddaliad a thir canlynol gyda chymalau cadw:

Fferm Sylfaen, Golodd, Coed y Foel, Tyddyn y Pandy, Garth y Bwa, Cae Tudur, Felin Sylfaen Mill House, Llwyn Onn Bach, Cae Fadog, Gorllwyn Fach yn ogystal â rhentu tir ar Porkington Terrace.

Gwastadagnes 1890

Llwyn Du oddeutu 1900

Cario Ilaethenwyn o Sylfaen 1928

Del, Mot a Harry Jones yn Llwyn Onn Bach 1931

Cae Tudur 1935 – Joseph a Gwen Roberts gyda John Owen Williams

1947 Cae Tudur - Griffith John Roberts

Trawsdir 1950 Mari Roberts

Cell Fechan 1951

1952 Llwyn Onn - Harry Jones Gorllwyn a John Tyddyn Williams yncynaeafu

Tŷ Isaf – Tal y Bont

Fel y gwelwyd yn flaenorol roedd gan ffermydd fel Cell Fawr a Cell Fechan fwyn gloddiau ar eu tir. Dywedir bod gan Gell Fawr olwyn malu llorweddol wedi'i thynnu gan geffylau. Mae yna hefyd ffordd sy'n mynd i'r gogledd o'r fferm ac o dan y ffordd hon maetyllau. Roedd y tyllau hyn yn arfer bod yn bantri ar gyfer storio bwyd yn y gaef.

Cell Fawr a'r teulu Williams 1936

Pantri bwyd o dan y ffordd

Mae ffermydd i'w gweld yn arallgyfeirio i oroesi dros y blynyddoedd gyda gweryslla, meysydd carafanau, cynlluniau hydro, adeiladu, a chynnyrch lleol i enwi dim ond rhai.